

'לכוין חופתי זאת... כנגד חופתך העליונה': קבלה ומנהגי חופה במדינות הכנסייה בראשית העת החדשה

אליעזר באומגרטן ואורי ספראי

א. מבוא

סמוך לשנת רצ"ח (1538) סערה הקהילה היהודית ברומא. המנהג המקומי היה שבשעת החופה על הכלה לעמוד משמאל לחתן. והנה חדשים מקרוב באו, כנראה בהשפעת ההגירה האשכנזית לאיטליה, והתחילו להעמיד את הכלה לימינו של החתן. השינוי הזה נראה אומנם עניין פעוט, אך לא כך ראו זאת רבני איטליה. כמה תשובות מעידות על המחלוקת שהתעוררה בנושא הזה, וסביר שכל זוג שעמד להינשא אז היה צריך להכריע לאיזה מן המחנות הוא שייך.

גירושי ספרד ופורטוגל, לצד הגירה מקהילות יהודיות נוספות מאשכנז ומצרפת, הובילו לשינוי המרקם הקהילתי באיטליה, וקהילות שונות זו מזו ניהלו את חייהן זו לצד זו בתוך אותו מרחב עירוני.¹ מלבד זאת, בשנת רפ"ז (1527), כחלק מהשווד

* תודה לפרופ' ג'פרי וולף ולפרופ' קנט סטאו על השיחות, ולפרופ' בעז הוס ולפרופ' יוסי חיות שקראו טיוטה מוקדמת של המאמר והעירו עליו הערות יסודיות. תודה לפרופ' ריימונד ליכט, לפרופ' בני בראון וללקטורים מטעם מערכת 'מחקרי ירושלים במחשבת ישראל' על ההערות החשובות. המחקר נכתב בתמיכת הקרן הלאומית למדע, מענק 1568/18, והוא חלק מימפעל האילנות' במרכז לחקר התרבות היהודית באוניברסיטת חיפה (פרופ' יוסי חיות, חוקר ראשי).

1 ר' בונפיל, הרבנות באיטליה בתקופת הרניסאנס, ירושלים תשל"ט; הנ"ל, במראה כסופה: חיי היהודים באיטליה בימי הרנסאנס, ירושלים תשנ"ד, עמ' 25–69; ק' סטאו, 'חיים וחברה בקהילת רומא במאה הט"ז', פעמים 37 (תשמ"ט), עמ' 55–66; א' טואף, גטו רומא במאה הט"ז: בעיות עוני ומאבקים עדתיים, רמת גן תשמ"ד; B. D. Cooperman, 'Ethnicity and Institution Building among Jews in Early Modern Rome', *AJS Review* 30 (2006), pp. 119–145; ש' שוורצפוקס, 'מעשה בקהילת רומא במחציתה של המאה השש-עשרה', א' מילאנו, ש"א נכון, ד' קארפי (עורכים), ספר זכרון לחיים אנצו סיריני: כתבים על יהדות רומא, ירושלים תשל"א, עמ' 133–144; ק' סטאו, 'נישואי חוץ ויחסי עדות: קהילת רומא במאה הט"ז', פעמים 51 (תשנ"ב), עמ' 99–106.

הגדול של חיילי צבא הכס הקדוש את העיר רומא, סבלה גם הקהילה היהודית שבעיר
מפרעות קשות ומהרס בתי הכנסת והסדרים החברתיים הקיימים.²

מצב זה פגע פגיעה קשה בסמכות הרבנית שבעיר ויצר חוסר בהירות בדבר
מנהג המקום ה'מקורי' של הקהילות האיטלקיות ובדבר מקורות הידע שעליהם
יש להסתמך כדי לבררו. שאלות רבות התעוררו בשנים ההן סביב מנהגים ונוסחי
תפילה בין הקהילות השונות, ואף בתוך הקהילה האיטלקית עצמה. עניינים אלו,
ובמיוחד שאלת מעמדה של הקבלה בדיונים האלה, נדונו בהרחבה במחקריהם של
משה חלמיש, יעקב כ"ץ ומאיר בניהו.³ מחקרים אלו סיפקו את הבסיס למחקר הזה,
המבקש לבחון בחינה מדוקדקת יותר את השינויים שעברו על הקהילה היהודית
באיטליה במאה השש עשרה, מתוך התמקדות בקהילות רומא ורקנאטי, שהיו חלק
ממדינת הכנסייה באותן השנים.⁴

במאמר זה ברצוננו לבחון שתי תשובות שנותרו בידינו מהפולמוס שהתעורר סביב
מנהגי החופה ושאלת מיקום החתן והכלה. נבקש לעמוד על הטיעונים שהועלו אגב
הדיון הזה, טיעונים שלא תמיד היו מבוססים דיים, ולא תמיד שיקפו את המציאות
כפי שהייתה, אלא הציגו עובדות ומקורות למיניהם שעובדו לצרכים הרטוריים של
הדוברים. למרות המחלוקת הברורה בין העמדות בפולמוס הזה, נבקש להראות כי
החכמים שהיו חלוקים יצאו מאותן הנחות מוצא, הן ביחס למקומה המרכזי של הקבלה
בשיקול הדעת ההלכתי, הן ביחס לשאלת תוקפו של מנהג המקום או המנהג הקדום –
שהיה שיקול מכריע בדיון.

2 שוורצפוקס [שם], עמ' 133–134.

3 מ' בניהו, 'ויכוח הקבלה עם ההלכה: למראשיתו בספרד והמשכו והתעצמותו באיטליה במאה
הי"ו', דעת 5 (תש"ם), עמ' 61–115; י' כ"ץ, הלכה וקבלה: מחקרים בתולדות דת ישראל על
מדוריה וזיקתה התרבותית, ירושלים תשמ"ו; מ' חלמיש, הקבלה – בתפילה בהלכה ובמנהג,
רמת גן וירושלים תש"ס; י' תא-שמע, לחקר שקיעי ההלכה בספר הזוהר, תל אביב תשס"א;
ב' הוס, כוזהר הרקיע: פרקים בהתקבלות ספר הזוהר והבניית ערכו הסמלי, ירושלים תשס"ח.
על ויכוח אחר בין קהילות באיטליה, אך ללא המטען הקבלי, ראו ר' ויינשטיין, נישואין נוסח
איטליה: על יהודי איטליה בראשית העת החדשה, ירושלים תשס"ז, עמ' 179–180. בכתבי
יד ישנן עדויות לפולמוסים רבים נוספים, ונראה כי נכון לדבר על תרבות פולמוס שהתפתחה
בתקופה זו, שנושא מאמר זה הוא מקרה בוחן אחד ממנה.

4 ראוי להדגיש כי בעיסוקינו בקהילות היהודיות באיטליה אי אפשר לדבר על מקשה אחת, שכן
טרם איחוד המדינה במאה התשע עשרה הורכבה איטליה מכמה נסיכויות, או ממלכות, שהיו
נתונות למשטרים שונים ולאזורי השפעה מגוונים. ממילא היו תושבי ונציה שבצפון שונים
מתושבי סיציליה שבדרום, שנבדלו אף הם מתושבי הערים רומא ורקנאטי, שהשתייכו שתיקן
למדינת הכנסייה שבחסות האפיפיור, ובהן יתמקד המחקר הזה.

בחירת המחלוקת הזאת חושפת עוד פרק בדרכי החשיבה של חכמי איטליה במחצית המאה השש עשרה, ומעידה על המקום המרכזי שתפס השיח הקבלי בקרב חלק מפוסקי ההלכה המקומיים.

ב. קהילת רומא ותשובת אביר הרופאים

במקורות האיטלקיים הקדומים, הן במקורות ההלכתיים, הן בסיפורים ובמחזורי התפילה, לא מצינו מידע על מנהגי העמידה בחופה, וסביר מאוד כי לא יוחסה לשאלה זו חשיבות. כך גם בציורי חופה איטלקיים המתוארכים למאה החמש עשרה אפשר לזהות תיעוד לשתי האפשרויות: חתן העומד לימין הכלה, וכלה העומדת לימין החתן.⁵

עדות טקסטואלית ראשונה למחלוקת בנושא הזה נשמרה בתשובה שנחתמה בג' בתמוז רצ"ח (1538).⁶ מתשובה זו עולה כי שלושת הממונים של קהילת רומא באותן השנים לא ידעו מהו 'מנהג המקום' וביקשו לבררו. מוסד הממונים (באיטלקית: Fattori) פעל כבר במאה החמש עשרה, והיו חברים בו שלושה ממונים שהיו אחראים על תחומים רבים, כמו גביית מיסים וסדרי הקהילה. לממונים הייתה סמכות רבה ביותר, ורבני העיר סרו למרותם.⁷ לאורך המאה החמש עשרה ובראשית המאה השש עשרה נשלט מוסד הממונים בידי יהודי רומא, אולם בשנת 1524, בעקבות ההגירה

5 ראו את העדויות אצל ד' שפרבר, 'החופה במקורות ההלכה והאמנות', מנהגי ישראל ד (תשנ"ה), עמ' עח-קמב. אפשר לראות כי בציור מספר 4 מפדואה, מסוף המאה החמש עשרה (כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה HEBR 337, בכתובה אשכנזית), הכלה עומדת מימין, ואילו בציור מספר 5 (כ"י ירושלים, מוזיאון ישראל 51/180, בכתובה איטלקית), גם הוא מאיטליה, משנת 1470 בקירוב, הכלה עומדת משמאלו. דוגמה נוספת, מראשית המאה השש עשרה, יש בכ"י בודפשט, אוסף קויפמן A380 (15144), בכתובה איטלקית, משנת 1481. שתי האפשרויות נראות גם בציורי חופה נוצריים מראשית המאה השש עשרה. בציור 'החתונה של מריה' של פייטו פרוגי'נו (Pietro Perugino), הכלה ניצבת משמאל לחתן, ובציור שצייר רפאל בעקבותיו הוא הפך את המיקום והעמיד את הכלה מימין לחתן.

6 כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 7187. התשובה נעתקה בידי סופר הקהל ברומא, 'שמשון כהן בכ"מ סעדיה הכהן ס"ט' (על תפקידו של 'סופר הקהל' ברומא, ראו בונפיל, הרבנות באיטליה [לעיל הערה 1], עמ' 118–120), ונדפסה בתוך 'הערשקאוויטש, מילי דבי הילולא: על עניני אירוסין ונישואין, ניו יורק תשנ"ח, עמ' פג-צט. תוכני התשובה אף נדונו במחקריהם של כ"ץ ובניהו (כ"ץ), הלכה וקבלה [לעיל הערה 3], עמ' 70–71; ובניהו, ויכוח הקבלה [לעיל הערה 3], עמ' 91–93, אך הם לא עמדו על דברי הפולמוס שתשובה זו עוררה.

7 בונפיל, הרבנות באיטליה (לעיל הערה 1), עמ' 116–117; סטאו, חיים וחברה (לעיל הערה 1), עמ' 57.

הגדולה לעיר, הוחלט כי אחד מהשלושה לא יהיה איטלקי כי אם מטעם קהילות המהגרים.⁸ לשם בירור מנהג המקום בסוגיית מקום עמידת הכלה והחתן בחופה שלחו הממונים מעין 'קול קורא' לחכמי העיר וביקשו שיביעו את דעתם בעניין, כפי שמעיד ר' יהודה בן מיכאל שנענה לקריאה זו:

[...] שמנהיגי וממוני ק"ק רומה הניקוני ופייסוני וביקשו מכל אחד ממנו לבאר להם מה הוא המנהג הקדמון והדין.⁹

מהדברים שהגיעו לידינו אנו למדים כי כמה חכמים הגיבו ל'קול הקורא',¹⁰ אולם תגובות אלו לא הגיעו לידינו, למעט תגובתו של ר' יהודה בן מיכאל, המכונה כאן 'אביר הרופאים'.¹¹ תגובתו של ר' יהודה ארוכה ומפורטת, ומתוכן דבריו ניכר כי הם נוסחו כפנייה אל ממוני הקהילה וכתגובה ישירה לפנייתם.

מהלך זה של ממוני הקהילה מלמד על המחלוקת בנושא בתוך הקהילה – מחלוקת, שכאמור, הייתה כנראה פרי השפעה של מסורות אחרות על הקהילה האיטלקית. איננו יודעים מדוע התעוררה המחלוקת בשאלה זו ובשלב זה דווקא, אך אפשר לראות בה חלק מתופעה רחבה יותר – ארגון מחדש של סדרי הקהילה בשנים האלה בעקבות הפרעות שהתחוללו בעיר כמה שנים קודם לכן.¹² כפי שנראה בהמשך, מדובר כנראה

8 ראו K. Stow, 'Ethnic Rivalry or Melting Pot: the "Edot" in the Roman Ghetto', *Judaism* 41, 3 (1992), pp. 286–296

9 הערשקאוויטש, מלי דבי הילולא (לעיל הערה 6), עמ' פה. (על זהותם של ממונים אלו, ראו להלן, בסוף הסעיף).

10 כך כותב ר' יהודה: 'אני בתוך כל רבני וחברי ק"ק רומה אשר כל אחד ממעלת כבודם כתב פסק א' לבטל זה המנהג' ([שם], עמ' פה). על פנייה יוזמה לרבני הקהל ברומא, ראו בונפיל, הרבנות באיטליה (לעיל הערה 1), עמ' 119.

11 המידע על אודותיו מועט ביותר. יהודה בן מיכאל חתום עם חתנו, ר' מיכאל ב"ר שבתי זמ"ט, על הפסק של ר' עזריאל דאינה בפרשיית 'ריבות בשערים' המפורסמת. ראו י' בוקסנבוים, פרשיות מהווי יהודי איטליה במאה הט"ו, תל אביב תשמ"ו, עמ' 37–38; עזריאל ב"ר שלמה דאינה, שאלות ותשובות, תל אביב תשל"ז–תשל"ט. ייתכן כי התואר 'אביר הרופאים' קשור לכינוי 'הרופא המובהק', שבו מכנה אותו חתנו (שם). בניהו כתב על אודותיו כי הוא 'ספק מיוון או קנדיאה ספק מרומא' (בניהו, ויכוח הקבלה [לעיל הערה 3], עמ' 92), אולם לא הביא סימוכין להשערות אלו.

12 כך, למשל, ידוע כי באותה שנה פרץ ויכוח נוסף בין קהילות הספרדים שברומא בנוגע לתרומות שנאספו מהציבור. בסיומו של ויכוח זה פנו נציגי הקהילות אל ר' יצחק בן עמנואל מלאטש, מאחר 'ששאר רבני הארץ אומרי' שנתעלמה מהם הלכה על דין זה [...] ולפיכך שחורוני שאסדר דינם ואערוך משפטם בכתב' (שוורצפוקס, מעשה בקהילת רומא [לעיל הערה 1], עמ' 139). נראה כי יש קו משותף בין המקרים, שכן בשניהם אפשר לזהות את הניסיון לארגן מחדש את הסדרים הקיימים על רקע אובדן מנהג המקום, וכן את היעדרה של סמכות רבנית מקומית ברורה

בהתנגשות בין מסורות ספרדיות למסורות אשכנזיות שהתנקזו שתיהן לרומא במאה השש עשרה.

בהרצאת דבריו סיפק ר' יהודה תמונה רוחבית של המציאות הרווחת במגוון קהילות ישראל במאה השש עשרה:

במעט מקומות בישראל נוהגין המנהג הרע הזה, כי בארץ ישראל ובירושלם ובקצת איטלי"א ובמצרים ובמלכות תורגמה ובארצות ישמעאל ובמקומות אחרים, שמעתי שכולם נוהגים לשים החתן בצד ימין לכלה, והכלה לצד שמאלו בעת החופה והזו ברכות.¹³

על פי דברים אלו, המנהג הרווח בכל קהילות ישראל היה להעמיד את הכלה משמאל לחתן, אלא שבקהילת רומא התפשט בדורות האחרונים המנהג להעמיד את הכלה מימין לחתן דווקא. ר' יהודה ביקר מנהג זה בחריפות, כינה אותו מנהג רע, וטען שהוא איננו מנהג רומא הקדמון. כפי שבירר אצל זקני העיר, המנהג שהיה זכור להם מימי בחרותם היה להעמיד את הכלה משמאל לחתן, כביתר קהילות ישראל.¹⁴ את השינוי שחל במנהג הוא תלה ב'צרות הגדולות ושמדות' שגרמו לאובדן המנהג, ובהשתלטותם של גורמים זרים על הקהילה, ולכן מטרתו הייתה 'להחזיר העטרה ליושנה כדי שלא תשכח תורה מישראל'.¹⁵

הגורמים הזרים האלה מתבארים בפתח דבריו, שבהם יצא בביקורת חריפה נגד בעלי הפשט והפילוסופיה, שאותם כינה 'חדשים מקרוב באו' המזלזלים בחוכמת הקבלה, שהיא לדעתו המנהג הקדמון עצמו. חלוקה כזאת, בין המקובלים לבין אנשי הפשט והפילוסופיה, אפשר למצוא גם בוויכוחים אחרים מאותן השנים, והיא משקפת

שאליה היה אפשר לפנות כדי להכריע בשאלות שכאלה. על מצבה של הרבנות ברומא בשנים האלה, ראו בונפיל, הרבנות באיטליה (לעיל הערה 1), עמ' 116–120; סטאו, חיים וחברה (לעיל הערה 1), עמ' 57.

13 הערשקאוויטש, מילי דבי הילולא (לעיל הערה 6), עמ' צו.
14 על חשיבותם של זקני הקהילה המשמרים את מנהגי המקום, ראו בדברי השאלה שהופנתה לר"י מלאטש (שוורצפוקס, מעשה בקהילת רומא [לעיל הערה 1], עמ' 138), וכן דברי המהרי"ק, שו"ת יוסף בן שלמה קולון, שאלות ותשובות, סדילקאב 1834, סי' קעא; J. Woolf, 'The Authority of Custom in the Responsa of R. Joseph Colon', *Diné Israel* 19 (1997–1998), pp. 67–68

15 הערשקאוויטש, מילי דבי הילולא (לעיל הערה 6), עמ' פח. יכול להיות שאותן 'צרות הגדולות ושמדות' היא בית רומא על ידי חיילותיו של קרל החמישי בשנת 1527, שפגעה קשות בקהילה היהודית. ראו, לדוגמה, טואף, גטו רומא (לעיל הערה 1), עמ' 41; והמקורות אצל שוורצפוקס, שם.

את יחסי הכוחות ואת החלוקה לקבוצות שפעלו במרחב האיטלקי, ואף מחוצה לו.¹⁶ אלא שר' יהודה הוסיף נדבך נוסף לחלוקה זו, הוא יצר זהות בין הקבלה לבין המנהג הקדמון, ואילו את הפילוסופים ואנשי הפשט כינה 'חדשים מקרוב באו'. לחלוקות האלה אפשר להוסיף גם את ההקשר העדתי, שכן כפי שנראה בהמשך, הפילוסופים ואנשי הפשט שנגדם יצא ר' יהודה ייצגו, למעשה, את המסורת האשכנזית, ואילו חכמי הקבלה היו המייצגים של מסורת ספרד.¹⁷ על הרקע הזה, אפשר לשרטט את המפה הייחודית של קהילת רומא כפי שראה אותה ר' יהודה: המהגרים מארצות אשכנז, שכפי שנראה בהמשך התבססו על ר' אליעזר מוורמייזא, נחשבו אנשי הפשט והפילוסופיה דווקא, ובעלי מנהגים הזרים למסורת המקומית. לעומת זאת, המסורת המקומית של קהילת רומא נחשבה מקבילה למסורת הקבלה, שכפי שנראה בהמשך, מקורותיה בקבלה הספרדית.

לאחר הדברים האלה, עבר ר' יהודה לדון בנושא המדובר, אלא שלשם כך הוא נצרך להקדמה נוספת, שהיא מעין 'תקציר' של הידע הקבלי בנוגע לאצילות, למונחים המאנישים את האל ולחיבור בין הספירות, אגב ציטוט קטעים נרחבים מתוך הספר 'שערי אורה' לר' יוסף ג'יקטיליה. פתיחה שכזאת לדיון בענייני מנהג נדירה ביותר בשיח ההלכתי בן הזמן, והיא מעידה על משקלה הגדול של הקבלה במסגרת טיעוניו.

16 דיונים דומים אפשר למצוא באותה התקופה סביב הוויכוח על הגלגול בקנדיאה (א' גוטליב, 'זכוח הגלגול בקנדיאה', ספונות יא [תשכ"ח], עמ' 43–66; א' רביצקי, 'מעמד רגלי המקובלים בראשי הפילוסופים? – על זכוח קנדיאה במאה החמש עשרה', תרביץ נח [תשמ"ט], עמ' 453–482; בניהו, ויכוח הקבלה [לעיל הערה 3], עמ' 74–76), והמשכם בדיונים המופיעים אצל ר' יהודה חייט, בחיבור 'גליא רזא' האנונימי ובחיבורים נוספים בני הזמן. ראו 'תשבי, 'הפולמוס על ספר הזוהר במאה השש עשרה באיטליה', פרקים: ספר השנה של מכון שוקן א [תשכ"ז], עמ' 131–181; בניהו, שם.

17 אפשר לראות בביקורת של ר' יהודה המשך לביקורתו של ר' יוסף קולון, מגדולי חכמי איטליה, שפעל כ־50 שנה לפני זמנו של ר' יהודה, שהאשים אף הוא את חכמי אשכנז באותה השפה ממש – 'חדשים מקרוב באו' – בבקשם להחדיר מסורת מחודשת הורה למנהג המקומי (ראו ג' וולף, 'האומנם מסורות הלכה איטלקיות', סידרא י [תשנ"ד], עמ' 58–59; ויינשטיין, נישואין נוסח איטליה [לעיל הערה 3], עמ' 179). עם זאת, יש לציין כי בסביבה האשכנזית באותן השנים אפשר למצוא טענה הפוכה ואותה הביקורת נגד אנשי הקבלה וניסיונם לשנות את המנהג המקומי בשם הקבלה, כמו ר' שאול הכהן, מתלמידי ר' אליהו דיל מדיגו בקנדיאה, שמוצאו מאשכנז (בניהו [שם], עמ' 75); ר' מנחם שלם בפראג (א' קופפר, לדמותה של יהדות אשכנז וחכמה במאות ה"ד–ה"ו, תרביץ מב, א–ב [תשל"ג], עמ' 122–123) או המהרש"ל (הוס, כוזהר הרקיע [לעיל הערה 3], עמ' 171–172). טענה זו נשמעה גם בסביבת רומא עצמה בשלהי המאה החמש עשרה, בדבריו של ר' משה מפלשתיריו (בניהו [שם], עמ' 76–78).

על בסיס הקדמה זו בנה ר' יהודה את טענתו בדבר ההקבלה בין המיקום הארצי של החתן והכלה בחופה, לבין מיקומם של הזכר והנקבה בספירות תפארת ומלכות שבתוך האלוהות:

והנה יעלה בדעתנו מזה, שהמרכבה התחתונה דוגמה לעליונה, והפוגם א"כ בתחתונה כאלו פוגם בעליונה, כי צורת אדם התחתון כצורת אדם העליון [...] ונחזור לשאלת ממוני ק"ק רומה, ונאמר שהחתן בשעת החופה וז' ברכות מצוה מן המובחר ודין הוא להעמידו לימין הכלה והיא לשמאלו [...] ואז המרכבה למטה ולמעלה שלמים.¹⁸

אם כן, הקדמתו של ר' יהודה נועדה להסביר את הרעיון הקבלי היסודי שהתחתונים מקבילים לחלוטין לעליונים, ואף משפיעים עליהם, ועליו הוא מבסס את עיקר טענתו שהחתן והכלה הארציים צריכים להיות מותאמים לחלוטין לזכר ולנקבה העליונים. שאלת מקום העמידה של בני הזוג בחופה מקבלת אפוא מקום מרכזי. זוג שאינו עומד בסדר נכון בחופתו הריהו 'מקצץ בנטיעות', כלומר חוטא בחטא הקבלי החמור ביותר.¹⁹

הדיון הראשוני של ר' יהודה מבוסס, כאמור, על 'שערי אורה' – מספרי היסוד של הקבלה, שאף נדפס באיטליה כמה שנים לאחר מכן, אולם את דעתו בדבר המיקום המדויק של החתן והכלה בחופה ביסס ר' יהודה בעיקר על 'פירוש עשר הספירות' – חיבור שהוא ייחס ל'מקובל אמיתי מתלמידי הרמב"ן ז"ל':

וכלל זה התלמד כל הדברים שהיו מתנהגים בו בעלי הקבלה לצייר ענין המרכבה, ואמר הכתר הוא חופתו של הקב"ה ר"ל [רצונו לומר] שצורת העמדת הכתר עומד כמו גג החופה, והחכמה כמו כותלי החופה, והבינה כמו פתחי החופה, וחסד וגבורה כמו זרועות העומדים בפתחי החופה שהם המזוזות,

18 הערשקאוויטש, מילי דבי הילולא (לעיל הערה 6), עמ' פז-פח.

19 על התפיסה שהחופה משקפת את היחסים בתוך האלוהות אפשר ללמוד מכמה ציורי חופה קבליים המבוססים על עשר הספירות (אילנות חופה) מן הסביבה האיטלקית המתוארכים למאות החמש עשרה והשש עשרה. לדיון נרחב בציורים אלו, ראו E. Baumgarten and U. Safrai, 'The Wedding Canopy is Constituted by the Being of these Sefirot': Illustrations of the Kabbalistic Canopy and their Derivatives', *JQR* 110 (2020), pp. 434–457 ייתכן כי אביר הרופאים הכיר את אחת מגרסאותיו של הציור הזה וביסס את דבריו עליו. עוד על מקומה של החופה בקבלה ראו: M. Idel, 'Wedding Canopies for the Divine Couple: in R. Moshe Cordovero's Kabbalah', Y. Schwartz, L. Nethanel, Cl. Rosenzweig, R. Tausinger (eds.), *Reflections on Booklore: Studies Presented to Prof. Avidov Lipsker*, Ramat Gan: Bar Ilan University Press 2020, pp.83–104

והתפארת הוא כמו הקב"ה בין ד' אותיות רם ונשא הוא הנקרא חתן באותו כח שהוא מתנהג בו כחתן יכהן פאר [ישעיה סא 10] על כן מנהגינו לשים פאר לחתן בראשו כי הפאר לחתן כמו הכתר לתפארת וישב לכסא לימין ומלכות שהיא העטרה יושבת משמאל כמו הכלה היושבת אצל החתן, ומקבלת שפע ממנו כן העטרה מתפארת. עד כאן דבריו.²⁰

קטע זה לקוח מתוך 'פירוש עשר ספירות', חיבור שזכה לניתוח רחב של דניאל אברמס, שהצביע על מקורו בספרד ועל תפוצתו הגדולה בעשרות כתבי יד.²¹ הייחוס לרמב"ן נמצא אף הוא בחלק מכתבי היד,²² ומכל מקום נראה כי הוא משקף נאמנה את מנהגי החופה שרווחו בספרד לאורך ימי הביניים.

מלבד זאת התבסס ר' יהודה גם על מקורות זוהריים שהיו לפניו, ומהם עולה כי מקום הזכר בימין והנקבה בשמאל. מקור נוסף שעליו התבסס ר' יהודה הוא מקור זוהרי לא ידוע שאינו נמצא בנוסח הזה בנוסחים המוכרים שבדפוס:

ואמר ר' שמעון בן יוחאי בספר הזוהר, מאי דכתיב 'זיקח אחת מצלעותיו' [בראשית ב 21], מהו אחת? דא היא נוקבא דסלקא מסטר שמאלא ואתתקנת באתרא דשקיעה ההוא דאמר ויסגור בשר תחתנה דאתית מטרוניתא בתקוניו ויתיבת קמיה בשמאליה.²³

מדברים אלו עולה כי לאחר תיקונה התיישרה הנקבה משמאל לזכר, לשון הקרובה ביותר ל'פירוש עשר הספירות' שהובא לעיל, שם הכלה הנכנסת לחופה מתיישבת אף היא לשמאלו של החתן. עם זאת, יש לציין כי תוספת זו על מקום ישיבתה אינו נמצא במקורות זוהריים שבידינו, וייתכן כי ר' יהודה החזיק בנוסח לא מוכר או משובש של הקטע הזוהרי המוכר יותר.²⁴ יש לציין עוד כי ההתבססות על ספר הזוהר לא רווחה

20 הערשקאוויטש, מילי דבי הילולא (לעיל הערה 6), עמ' פח.

21 D. Abrams, 'A Commentary to the Ten Sefirot from Early Thirteenth-Century Catalonia: Synoptic Edition, Translation and Detailed Commentary', *Kabbalah* 30 (2013), pp. 7–63

22 לדוגמה בכ"י רומא – קונטנזה 3087 (סי' 125) ובכ"י פרמה – פלטינה 2784 (סי' 13633).

23 הערשקאוויטש, מילי דבי הילולא (לעיל הערה 6), עמ' צד. תרגום: מה שנאמר: ויקח אחת מצלעותיו, מהו אחת? זו היא הנקבה שהסתלקה מצד שמאל ונתקנה במקום שנשקעה, והו שאמר: ויסגור בשר תחתנה, שבאה המטרוניתא בתיקוניה וישבה לפניו בשמאלו.

24 ראו ספר הזוהר, מנטובה שי"ח, ג, קמב ע"ב; ספר הזוהר, קרימונה שי"ח, ג, סח ע"א. נוסח קרוב נמצא גם אצל מ' ריקאנטי, פירוש על התורה, ויניציאה רפ"ג, בראשית ב 21. וכן אצל ר' משה קורדובירו, אור יקר, מהדורת י"י אלבוים, ירושלים תשכ"ב–תשנ"ה, יג, עמ' ערב. נוסף על כך, בקטע זוהרי אחר העוסק במעמד החופה השמימית נאמר במפורש: 'חתן לימינא כלה לשמאלא'.

בעולם ההלכתי בן הזמן, במיוחד באיטליה, שם לא היה הספר נפוץ ביותר אפילו בקרב המקובלים עצמם.²⁵

מכאן עבר ר' יהודה להתמודד במפורש עם המקורות האשכנזיים שבהם מופיעה המסורת ההפוכה. מסורת זו נזכרה בפעם הראשונה אצל ר' אלעזר מוורמייזא, שקבע כי על הכלה לעמוד מימין לחתן על בסיס הפסוק 'נצבה שגל לימנך' (תהילים מה 10) – המתאר לדבריו את מעמד החתן והכלה תחת החופה.²⁶ כדי להתמודד עם דבריו חזר ר' יהודה לטענתו הראשונית וזיהה את דברי הרוקח, ר' אלעזר מוורמייזא, עם טענות אנשי הפשט, שנגדן הוא יצא בחריפות. ר' יהודה דחה את האפשרות לפרש כך את הפסוק, וביאר כי אין הכוונה לימין במובן המקום הממשי, אלא לתפקידה של אשתו של מלך המשיח, שעליו מוסב הפסוק, לעמוד לימינו 'לשרתו ולעשות רצונו'.²⁷ הסבר זה לפסוק הוא 'על דרך הפשט', ומוביל למסקנות דומות להסבר הפסוק 'על דרך הסוד', שבו השגל היא התורה הניצבת לימינו של מלך המשיח.²⁸

מלבד זאת, התעמת ר' יהודה עם מנהג נוסף שהזכיר הרוקח – לערוך את החופה ביום ו' בעלות השחר, מכיוון ש'או נכנס מזל נוגה'.²⁹ ר' יהודה ביקר את המנהג הזה בחריפות והקביל אותו לפנייה למעוננים, חטא שעונשו מלקות.³⁰

לאחר שחתם ר' יהודה את דבריו הועתקה אל כתב היד פסקה קצרה של ממוני רומא, ובה נכתב כי ר' יהודה הציג בפניהם את זקני רומא, שהעידו כי אכן 'בשעת חופתם הושמה הכלה לצד שמאלם, ולא להם בלבד נעשה כך אלא פעמים ופעמים הרבה ראו כך בזה האופן'.³¹ עדות זו שכנעה את הממונים כי זהו אכן מנהג רומא הקדמון, והם אישרו לר' יהודה 'לשלוח העדות הזאת בכל מקום'. על פסקה זו תתומום שלושת הממונים: ברוך בכמ"ר יואב דיין,³² זרחיה בכמ"ר מתתיה הרופא מטיבוליי דיין ויצחק בכמהר"ר יהודה יצ"ו דיין.³³

-
- הקטע נדפס ברעיא מיהמנא, פנחס (זוהר מנטובה [שם], ג, רל ע"ב), ומכך שלא הוכחה בתוך הדיון הזה אפשר ללמוד כי לא עמד לפני החכמים האלה.
- 25 על מצאי זוהר, ראו להלן, עמ' 170–172.
- 26 אלעזר מוורמייזא, הרוקח הגדול, מהדורת ב"ש שניאורסון, ירושלים תש"ך, סי' שנג, עמ' רלט.
- 27 הערשקאוויטש, מילי דבי הילולא (לעיל הערה 6), עמ' צו.
- 28 שם, עמ' צח.
- 29 הרוקח הגדול (לעיל הערה 26), סי' שנג, עמ' רלט–רמ.
- 30 הערשקאוויטש, מלי דבי הילולא (לעיל הערה 6), עמ' צו.
- 31 שם, עמ' צט.
- 32 על ברוך בכמ"ר יואב דיין שפעל בפאספירוי, רומא, ראו מ"ש גירונדי, תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליאה, ירושלים תשכ"ח, עמ' 57; בוקסנבוים, פרשיות (לעיל הערה 11), עמ' 49.
- 33 ר' יצחק בן יהודה מליאפאטילי (בוקסנבוים, שם). ר' יצחק ור' ברוך תתומום גם על תשובה

ג. תשובת ר' יעקב ישראל פינצי

מדברי הממונים שנזכרו לעיל עולה כי שאלת המנהג לא עסקה רק בקהילת רומא, ר' יהודה פעל 'לשלוח העדות הזאת בכל מקום', ונראה שהיא נפוצה מעבר לעיר רומא עצמה. כך עולה במפורש מדברי השאלה שנשלחה לר' יעקב ישראל פינצי, שפעל בעיר רקנאטי באמצע המאה השש עשרה.³⁴ דבריו של ר' פינצי בעניין נמצאים בסימן לט בשו"ת שלו, הנמצא בכתב ידו, ותמציתם מופיעה בחיבורו 'ספר מכבי' – פירוש ארוך על התפילה שהוא שילוב ייחודי של קבלה והלכה – המאמץ את המסורת הספרדית מחד גיסא, ומבקר ביקורת נוקבת את המנהג המקומי, מאידך גיסא.³⁵ בפתחה לתשובה העוסקת במנהגי החופה ציטט ר' פינצי את דברי השואל:

על מה ששאלת ממני שעתה קמו אנשים ויורו גם יורו שאין לשים הכלה לצד ימין של חתן בשעת החופה ונתנו טעם לדבריהם ואמרו שמי שמישים הכלה לצד ימין הוא משנה סדר המרכבה העליונה, והוא מקצץ ומחלל השם והוא אסור גדול ומראים עצמם כבעלי קבלה ומטלים!!] מום בהקדוש החכם השלם בעל הרוקח אשר הנהיג מנהג זה על פי ראייה³⁶ ועתה אתה שואל ממני יסוד הדבר מה הוא.³⁷

- משנת של"ג (1573) מרומא (כ"י שטרסבורג 4089, [סי' 3964], עמ' 41–42).
- 34 ר' פינצי רשם את ייחוסו המשפחתי בסוף סידור מנהג רומא שהיה ברשותו, ובנו הוסיף את תאריך פטירת אביו בחשון של"א (1570), ראו סידור מנהג רומא, כ"י פרמה – פלטינה 2232 (סי' 13398), דף 108ב. הסידור הועתק בשנת רל"ה (1475) על ידי ר' שמואל איש סאלו ממשפחת הגאליקי (ראו הקולופונים, שם, דף 38ב, 107ב), ונראה שבהמשך הגיע לידי משפחת פינצי. כמו כן, פינצי נזכר בכמה פולמוסים ציבוריים, שהבולט שבהם הוא הפולמוס הגדול על הדפסת ספר ה'זוהר', ראו מ' בניהו, ספר זכרון להרב יצחק ניסים: סדר שישי מעמדות ומושבות, ירושלים תשמ"ה, ו, עמ' רצא–רצב; מ' קדוש, הפסיקה הקבלית בספרות השו"ת: מהמאה ה-13 ועד ראשית המאה ה-17, רמת גן תשס"ד, עמ' 147–167; י' גרין, 'פולמוס ר' משה בן שושן, ר' משה שרובינצאלו ומדפיסי סביוניטה', ציון נא, ב (תשמ"ו), עמ' 223–240; תשבי, הפולמוס על ספר הזוהר (לעיל הערה 16); ש' אסף, 'לפולמוס על הדפסת ספרי קבלה', סיני ה (תרצ"ט–ת"ש), עמ' שס–שסח. עוד על פעילותו ההלכתית, ראו בניהו, ויכוח הקבלה (לעיל הערה 3), עמ' 93–97. על ויכוח נוסף שהתעורר בין פינצי לבין רבני רומא, ראו להלן הערה 58.
- 35 על היחס הביקורתי של פינצי כלפי בני קהילתו, ראו קדוש, הפסיקה הקבלית [שם], עמ' 149–166; א' ספראי, עבודה שבלב בקבלת המאה השש עשרה, באר שבע תשע"ו, נספח ב, עמ' 337–342.
- 36 נראה שכוונתו להתבססות הרוקח על הפסוק 'נצבה שגל לימינך'.
- 37 שאלות ותשובות מאת יעקב ישראל פינצי, כ"י לונדון – הספרייה הבריטית 9152 (סי' 6590), סי' לט, עמ' 54א–56ב. תמצית הדברים הובאה גם בעיסוקיו בענייני חופה ונישואין בספרו על התפילה (ספר מכבי, כ"י קימברידג' – האוניברסיטה ADD 512, [סי' 15805], דף 381 ע"א–

כבר מדברי השאלה אפשר לזהות בבירור את עקבות דברי ר' יהודה שהובאו לעיל. שואל השאלה התלונן על ניסיון חדש ('עתה') של אנשים להורות הלכה ('יורו גם יורו') להפוך את סדר העמידה בחופה ולהעמיד את הכלה משמאל לחתן. לדבריו, אנשים אלו התבססו על הטעם הקבלי של 'סדר המרכבה העליונה', וזכרת גם הרטוריקה שבה השתמשו מי ש'מראים עצמם כבעלי קבלה', שטענו כי המנהג הרווח הוא קיצוץ בנטיעות וחילול השם והטילו דופי ברוקח ובמנהג שהנהיג.³⁸ טענות אלו הולמות אחת לאחת את תשובתו המפורטת של ר' יהודה שנזכרה לעיל, ומכאן ראייה כי היא הגיעה גם לקהילת רקנאטי, שבה פעל פינצי.

כאמור לעיל, לאורך חיבוריו נקט פינצי עמדה ביקורתית ביותר נגד המנהגים המקומיים של בני קהילתו, אך במקרה זה חרג ממנהגו והגן על המנהג הרווח ועל מקורו אצל הרוקח. בדבריו, שויבאו להלן במלואם, קיבל פינצי את העקרונות הקבליים שעליהם התבסס גם ר' יהודה לעניין מקום הזכר בימין האלוהות והנקבה בשמאלה, ולשם כך הוא אף צייטט את אותם הקטעים בדיוק מתוך הספר 'שערי אורה' של ר' יוסף ג'יקטילה. אלא שר' יהודה ביקש להצביע על ההקבלה המוחלטת בין החופה הארצית לבין המרכבה העליונה, ואילו פינצי ביקש להדגיש כי מדובר ב'דמיון' בלבד, אך לא בזהות מוחלטת.

בהקשר הנדון הסביר פינצי את העמדת הכלה מימין, בצד החסד, בצורך להרחיק אותה מצד שמאל, המזוהה עם הגבורה, צד העלול לחזק את ממד הדין שלה, ואו, חלילה, היא 'מושלת בו לרעתו'.³⁹ כחיזוק לטענה זו הביא פינצי דוגמאות למקרים

ע"ב). לטקסט המלא של פינצי, ראו להלן נספח ב.

38 מקרים כגון אלו, של 'חדשים מקרוב באו' המבקשים לשנות את המנהג המקומי בשם הקבלה, אפשר למצוא לרוב בשנים האלה בקהילות רבות ומגוונות. ראו הוס, כוודה הרקיע (לעיל הערה 3), עמ' 169–172; ספראי, עבודה שבלב (לעיל הערה 35), עמ' 86–133.

39 על מקום החתן והכלה בחופה בויקה לשאלות של שליטה ומרות כתב גם ר' אברהם אזולאי בפרק שכותרתו 'בסוד השתעבדות אשה לאיש': '[...] ודע כי אין ראוי שתשב הנקיבה בימין בעלה אלא בשמאל אמנם הכלה בשעת החופה בזמן שאומר' הו' ברכות באותה שעה צריך דוקא שהכלה תהיה נצבת בימין החתן דכתיב "נצבה שגל לימינך" וידוע שזה המזמור נהגו כל העולם לאומרו לחתנים והטעם לזה הוא סוד גדול סגולי שאם החתן נזהר לשום רגלו הימיני על רגל הכלה השמאלית בשעת שבע ברכות אותו השמת רגל מסוגל שישלוט עליה כל ימיו ותהיה משועבדת ונשמעת לכל דבריו ואם הכלה נזהרת ושמה רגלה השמאלית על רגל החתן הימנית תשלוט היא עליו כל ימיה. ודע שהיה מעשה ששם החתן רגל הימיני על רגלה השמאלית בשעת שבע ברכות כדי שישלוט הוא עליה וכשספרה הכלה לאביה הדברים לימד לה והזהירה שבשעת זיווג הראשון שתשאל מהחתן שתביא לה קיתון אחד של מים ועל ידי זה גרמה שתשלוט היא כל ימיה עליו והוא דבר מסוגל לבטל השמת רגל החתן ותשליט היא' (א' אזולאי, חסד לאברהם, אמשטרדם תמ"ה, מעין רביעי, עין יעקב, נהר מח, מד ע"ד – מה ע"א).

נוספים שבהם נוהגים להרחיק את ספירת המלכות מהשמאל ולקרבה לימין, כמו כוס של ברכה שאוחזים בימין דווקא,⁴⁰ או האיסור ליפול על פניו בלילה, ואף האיסור להתעטף בטלית בלילה, מהטעם 'שלא לתת כח אל המדה ההיא'.⁴¹

לכל אלו הוסיף פינצי חיזוק ממקור לא מוכר ושמו 'פירוש התפילות' שייחס לרמב"ן, ובו נאמר במפורש כי 'משימין הכלה לצד ימין'.⁴² המקור הזה עומד אף הוא נגד המסורת שהביא ר' יהודה מ'פירוש עשר הספירות', שגם אותו ייחס לרמב"ן, ובו תיאור של החופה האלוהית שבה הכלה עומדת לשמאל החתן.

מלבד הטיעונים מהמישור הקבלי, פינצי נדרש להתמודד עם שאלת תוקפו של המנהג עצמו. כפי שראינו לעיל, זקני רומא ציינו כי בזמנם נהגו להעמיד את הכלה משמאל, אלא שככל הנראה בהשפעת המסורת האשכנזית, השתנה המנהג ברחבי אנטליה ונהגו להעמיד את הכלה מימין. ר' יהודה ביקש לדחות את המנהג החדש ו'להחזיר עטרה ליושנה', ואילו פינצי ציין כי המנהג להעמיד את הכלה בשמאל הוא המנהג המקומי, ש'כבר נהגו כל העם לעשות כן', ומאחר שר' אליעזר הרוקח סיפק לו מקור בתורה, הריהו 'מנהג קבוע מפי וותיקין ויש לו ראייה מן התורה'. לשם ביסוס עמדתו ציטט פינצי שורה של ראשונים שקבעו כי מנהג שהתקבל על ידי הקהל ותלמידי החכמים אין לבטלו.⁴³

40 פינצי הפנה ל'ספר מערכת האלוהות' ולספר ה'זוהר'. ראו מערכת האלוהות, מנטובה שי"ח, קלא ע"א; זוהר מנטובה (לעיל הערה 24), א, רמ ע"א.

41 על האיסור הקבלי ליפול על פניו בלילה, ראו המקורות אצל מ' חלמיש, הקבלה בתפילה (לעיל הערה 3), עמ' 474–479.

42 פינצי הזכיר את פירוש התפילות לרמב"ן בכמה מקומות בספרו 'מכבי'. ראו פינצי, מכבי (לעיל הערה 37), דפים 11א, 13ב, 25ב, 26ב, 34ב, 57א, 66א, 74א, 75א, 82ב. על ייחוסו המוטעה של חיבור זה ומוצאו האשכנזי, ראו קדוש, הפסיקה הקבלית (לעיל הערה 34), עמ' 158, הערה 81. עם זאת, יש לציין כי הדברים המיוחסים לרמב"ן הובאו בגיליון התשובה, וייתכן כי נוספו בשלב מאוחר יותר.

43 בהקשר הזה הביא פינצי את דברי הרא"ש, הרי"ף והרמב"ם. התנאים השונים לקבלת המנהג נזכרים גם בכתבי המרדכי, אולם הם הגיעו לניסוח מקיף בפסקיו של המרי"ק, שעמד על הצורך בתלמיד חכם (מפי ותיקין), שהמנהג יהיה קבוע ולאורך זמן, וכי יש לו ראייה מן התורה (מהרי"ק, שו"ת [לעיל הערה 14], סימנים ח–ט, וכן וולף, מנהג [לעיל הערה 14]). עם זאת, יש לציין כי המהרי"ק נתן מקום חשוב לציבור עצמו ולאורחות חייו, ששיקפו לדעתו את המסורת ואת המנהג (וולף [שם]), עמ' 64–65), ואילו פינצי לא נתן את אותו הכוח לציבור עצמו, ובמקרים שבהם לא היה אפשר לקבוע את המנהג במקורות קדומים הוא יצא נגדו בחריפות (ספראי, עבודה שבלב [לעיל הערה 35]). על חשיבות הכלל שקבע המהרי"ק אפשר ללמוד גם מתשובת ר"י מלאטש, המתבסס עליו בתשובתו (שוורצפוקס, מעשה בקהילת רומא [לעיל הערה 1], עמ' 140).

ד. קבלה ומנהג בפסיקה האיטלקית

לאחר שהצגנו את פרטי המקרה נפנה לבחון את דרכי השיח שבהן התקיים הדיון ההלכתי. למרות המחלוקת הברורה בעניין מקום עמידת החתן והכלה בשעת החופה, אפשר לראות כי שני החכמים היו חלק מאותו שיח והתבססו על מקורות קרובים. את דיוניהם אפשר להעמיד על שתי סוגיות יסודיות: הראשונה – המסורת הקבלית ומקומה בשיקול ההלכתי, והשנייה – תוקפו ומקומו של המנהג המקומי או המנהג הקדום.

במאמרו רחב היריעה על הוויכוח שבין ההלכה לקבלה הקדיש בניהו את מרבית הדיון לאיטליה במאה השש עשרה.⁴⁴ בניהו הצביע על מגוון גישות למקומה של הקבלה בעולם ההלכתי, מדחייה מוחלטת של עולם הקבלה ואף זלזול בה, דרך הוקרת ערכה אך דחייתה מהמישור המעשי, ועד פוסקים שהקבלה הייתה נר לרגליהם ומקור מרכזי ורב חשיבות בשיקולי הפסיקה שלהם. על חשיבותה של הקבלה באיטליה באותה תקופה כתב בניהו:

לא היתה תקופה שהקבלה שרתה עם כל החכמות וההלכה כמות המאה הט"ז ולא היה זמן שבו הטביעה הקבלה חותמה על היהדות והשפעתה הלכה והתעצמה עד לימינו כמות אותם הדורות.⁴⁵

כמקרה בוחן לטיעוניו בדק בניהו, כמו חוקרים אחרים, את יחסם של הפוסקים לסוגיות הנוגעות למצוות תפילין: הנחתן בחול המועד, ברכה אחת או שתיים, וכן הנחת תפילין של יד בשיבה. הסוגיות האלה עוררו פולמוסים רבים בקרב פוסקי ההלכה בכמה מרחבים, ואפשר למצוא בהן את מרבית הקביעות העקרוניות בנוגע למעמדה של הקבלה בפסיקה, כמו היחס בין ה'זוהר' לתלמוד, שאלת סמכותו ההלכתית של רשב"י, וכן הלאה.

סוגיית סדר העמידה בחופה הייתה שולית בהקשרים האלה, ומלבד שתי התשובות שנדונו לעיל לא מצאנו תשובות נוספות המזכירות את העניין. עם זאת, ניכר הבדל מהותי בין סוגיות התפילין לבין הוויכוח הנקודתי בעניין החופה. בדיונים במצוות

44 בניהו וחוקרים אחרים עסקו במקומה של הקבלה בפסיקה בכלל, אולם למעשה מרבית דיוניהם עוסקים בשאלת מעמדם של רשב"י ושל ספר ה'זוהר', ולא במעמד מכלול הספרות הקבלית (תודתנו למורנו בעז הוס על הערה 10). עם זאת, יש לציין כי במקרה הנדון כאן לא מצאנו הפרדה של החוקרים בין העיסוק של ה'זוהר' בעניין, לבין מה שנכתב עליו ביתר המקורות הקבליים, כמו כתבי הרמב"ן, 'שערי אורה' ועוד.

45 בניהו, ויכוח הקבלה (לעיל הערה 3), עמ' 73. עוד על מקומה של הקבלה בקרב הפוסקים באיטליה, ראו דיוני הנרחבים של קדוש, הפסיקה הקבלית (לעיל הערה 34), עמ' 115 ואילך.

תפילין אפשר למצוא נימה פולמוסית, ולעיתים קרובות אף אפולוגטית, והסוגיה היא כר להתנגחות בין תומכי השימוש בקבלה בתוך מרחב הלכתי, לבין מתנגדיה. לעומת זאת, בנדון דידן מקומה של הקבלה בבסיס הדיון מובן מאליו וסמכותה בתוך השיח היא הנחת יסוד מוקדמת אצל שני החכמים, ואין להם צורך בצידוק או בהנמקה נוספים, אפילו במקרה כמו זה העוסק במנהגי החופה של הציבור הרחב.⁴⁶

דברים אלו נכונים הן לר' יהודה, שהמידע על אודותיו אומנם מועט ביותר, אולם נראה כי הוא מזוהה עם המסורת של קהילת רומא עצמה,⁴⁷ הן לר' יעקב ישראל פינצי, שאצלו בולט מקומה של הקבלה ביתר שאת גם בכתביו האחרים שבידינו. עיון בכתבים האלה מלמד כי תשובתו הנדונה כאן אינה מקרה יוצא מן הכלל, וכי הוא השתמש בקבלה שימוש גורף לכל אורך כתביו ופסקיו.⁴⁸

השימוש הנרחב של פינצי בספר ה'זוהר', והציטוטים הרבים מה'זוהר' בדברי ר' יהודה מלמדים גם על מעמדו של חיבור זה אצל שני החכמים האיטלקיים כמה שנים קודם הדפסתו.

בכמה מחקרים טען משה אידל כי בקרב הקהילות היהודיות שבאיטליה לאורך המאה השש עשרה, ובמיוחד בקהילות האיטלקיות עצמן, הייתה השפעתו של ספר ה'זוהר' מועטה ביותר. זאת ועוד, עד הדפסתו בהמשך המאה לא היה הספר מוכר כמעט כספר עצמאי, ובמרבית המקומות שבהם הוא צוטט, מדובר בקטעים שנלקחו מפירושו של ר"מ רקנאטי על התורה, שנדפס בוונציה בבית הדפוס של דניאל בומבירגי כבר בשנת רפ"ג (1522).⁴⁹

46 עניין זה מתחדד כאשר בוחנים את מערכת היחסים שבין אביר הרופאים לבין הממונים שלפניהם הוא שטח את טיעונו. ההקדמה הארוכה על יסודות הקבלה והציטוטים הארוכים מתוך הכתבים מלמדים כי הממונים עצמם לא היו אנשי קבלה, ולכן היה צורך לברר להם את יסודות הסוגיות הקבליות שעליהם היה הדיון מבוסס. נראה כי דבריו בתחום זה גם לא הותירו עליהם רושם רב, שכן אין כל זכר לטיעונים הקבליים בתגובת הממונים שבסוף התשובה, והם ציינו רק את עדותם של זקני רומא כשיקול לקבל את דבריו.

47 ראו לעיל הערה 11.

48 וכדברי בניו: 'לא היה כמותו מי ששילב הקבלה בפסקי ההלכה שלו, וספר הזוהר וכתבי המקובלים היו לו בחינת מקור הלכתי' (בניהו, ויכוח הקבלה [לעיל הערה 3], עמ' 94). לעניין ההסתמכות שלו על הזוהר בפסקים, ראו גם הוס, כוזהר הרקיע (לעיל הערה 3), עמ' 174, הערה 136, וביתר הרחבה אצל קדוש, הפסיקה הקבלית (לעיל הערה 34), עמ' 147–167.

49 על ה'זוהר' בתוך פירוש הרקנאטי, ראו מ' אידל, ר' מנחם רקנאטי המקובל, א, ירושלים תשנ"ח; הוס [שם], עמ' 71–73. על מעמדו של הזוהר באיטליה, ראו M. Idel, *Kabbalah in Italy*, New Haven and London 2011, pp. 221–226, esp. 224–226; idem, 'Printing Kabbalah in Sixteenth-Century Italy', R. I. Cohen et al. (eds.), *Jewish Culture in Early Modern Europe: Essays in Honor of David B. Ruderman*, Pittsburgh, PA 2014, pp. 85–96

מגמה זו הנתהגה גם את מחקריו של בעז הוס, שבחן את המצאי המועט של ההעתקות הקדומות של ה'זוהר' באיטליה לפני הדפוס, הן ההעתקות שהעתיקו יהודים, כגון מפעלו של ר' יחיאל מפיוזה, הן העתקות שהעתיקו מומרים עבור הכנסייה.⁵⁰ זאת ועוד, לטענת הוס, ספר ה'זוהר' תפקד כהון התרבותי של מגורשי ספרד בוויכוחים הרבים שהתעוררו לאחר הגירוש בדבר קביעת נוסח ומנהג בקהילות שאליהן הגיעו המגורשים, וכי 'ספרות הזוהר מצוטטת בראשית המאה השש עשרה בעיקר, כמעט אך ורק, בכתביהם של יהודים יוצאי ספרד'.⁵¹

אלא שמחקריהם של אידל והוס התמקדו בנעשה באיטליה בראשית המאה בלבד, ולא עמדו על ההתפתחויות שחלו בסביבה האיטלקית, ובמיוחד במדינות הכנסייה, בעשורים שלאחר מכן. דיונינו בתשובותיהם של אביר הרופאים ושל רי"י פינצי מאירים פרק נוסף בהתקבלות ספר ה'זוהר' בשנים שקדמו להדפסתו. אומנם פינצי עצמו היה תלמידו של ר' אליעזר אבן צור הספרדי, שהיה ככל הנראה גם מורו בקבלה, וייתכן כי דרכו התודע פינצי גם לספרות הזוהרית,⁵² אלא שהשימוש הנרחב כל כך בספר ה'זוהר' הן אצל פינצי הן אצל אביר הרופאים מלמד על מגמה שונה, ואף קיצונית הרבה יותר, מהמגמה שרווחה במרחב הספרדי באותן השנים, שצמצמה את ההסתמכות על ספר ה'זוהר' רק למקומות שבהם הוא אינו חולק על התלמוד.⁵³ חכמים איטלקים אלו, לצד פוסקים נוספים שפעלו בסביבתם, אימצו אל חיקם את המסורת הקבלית, ובראשה את ספר ה'זוהר', ועבורם היא הייתה סמכות עליונה שכוננה את סדרי ההלכה והמנהג, וכדברי בניהו:

ספר הזוהר וחבורים בקבלה היו מצויים ונודעים באיטליה לפני בוא המגורשים וחכמי איטליה שעשו בלימודי הקבלה, בהעתקת הכתבים ובהחדרת השקפותיה

-
- ראו גם את התמונה המצטיירת אצל בונפיל, הרבנות באיטליה (לעיל הערה 1), עמ' 179–190.
- 50 הוס [שם], עמ' 117–118. אפשר לראות את הפער בין ההעתקות הספורות בעשור הראשון של המאה השש עשרה ולפניו, לבין העלייה במספר ההעתקות בעשור השני, שבו הייתה ההתעוררות שהוביל ר' יחיאל מפיוזה. עם זאת, גם העתקות אלו היו ספורות.
- 51 הוס [שם], עמ' 110.
- 52 בניהו, ויכוח הקבלה (לעיל הערה 3), עמ' 93–94. על פעילותו ההלכתית של אליעזר אבן צור, ראו י' זנה, לתולדות קהילת בולונייה בתחילת המאה הט"ז, סינסיטי תש"ב, עמ' פה. על ההקשרים הספרדיים של פינצי, ראו ספראי, עבודה שבלב (לעיל הערה 35), עמ' 181, 342–337.
- 53 כלל זה נזכר בפעם הראשונה אצל ר' אברהם זכות, והוא שב ומופיע אצל פוסקים ספרדים נוספים, כמו ר' יוסף קארו, הרדב"ז ועוד. ראו גם בניהו [שם], עמ' 62–72; ח' פלאי, 'קבלה בפסיקתו של ר' יוסף קארו: פרק בהשתלשלות כלל-פסיקה קסטיליני עד למאה הט"ז', קבלה 26 (2012), עמ' 243–272.

רבים הם מן הספרדים שנקבצו ובאו לה [...] מספר כתבי היד של ס' הזוהר שנעתקו באיטליה או נמצאו בה לפני הדפסתו איננו קטן. יש גם ליתן את הדעת על כך שכל המעורבים בהדפסת ס' הזוהר במנטובה לא ספרדים היו [...] עובדה היא שיש ליתן עליה את הדעת שבקרב חכמי איטליה נמצאו מורי הוראה שהפליגו ביחסם לס' הזוהר יותר מכל חכמי הספרדים וביקשו לבטל את ההלכה המקובלת בכל מקום שאינה כדעת ס' הזוהר.⁵⁴

התשובות שנדונו לעיל הן דוגמה מובהקת לכך, והן מלמדות כי כבר בשנות השלושים, ועוד קודם להדפסתה, הייתה הספרות הזוהרית עבור הפוסקים האלה – כמו מקורות קבליים נוספים – מקור זמין, משמעותי וחשוב בשיח ההלכתי באיטליה. דיונים אלה מובילים אותנו אל צידו השני של המטבע: שאלת מקומו של המנהג המקומי ותוקפו. אומנם בנוגע לספרות הקבלית נראה כי שני החכמים היו שותפים ליחס האוהד לקבלה ולתכניה, והוויכוח ביניהם עסק רק בפרשנותה, אולם בנוגע לשאלת המנהג ותוקפו הייתה המחלוקת ביניהם עקרונית ועמוקה הרבה יותר.

ההגירה הגוברת לאיטליה כולה ולרומא בפרט, לצד הפרעות, שגרמו להרס מבנה הקהילה, הובילו לערעור מעמדו של המנהג המקומי ('מנהג הלועזים'), ואפשרו את כניסתם של מנהגים רבים שמוצאם מחוץ לאיטליה. ניכר כי אביר הרופאים התנגד נחרצות למגמות האלה. עיקר ביקורתו כוונה נגד אותם 'חדשים מקרוב באו', ומאבקו נועד 'להחזיר עטרה ליושנה', כפי שנשמרה על ידי זקני העיר. כדי להשיג מטרה זו הוא נאלץ לדחות לחלוטין את דברי הרוקח האשכנזי, עד כדי זיהוי המאולץ עם אנשי הפשט והפילוסופיה, מחד גיסא, ואימוץ מוחלט של המקורות הקבליים וזיהויים עם מקור רומא הקדמון, מאידך גיסא.

תשובתו זו, ותשובות אחרות של פינצ'י, מלמדות על מגמה אחרת לחלוטין. עיון בתשובות אלו מלמד כי להבדיל מהעולה מדבריו בנוגע למנהגי החופה, לרוב לא היה לו כל קושי לבטל מנהג רווח, עד כדי כך שהיה מוכן להתעמת עם בני קהילתו בניסיונותיו לשנות את מנהגיהם. את מגמתו זו תיאר בניהו: 'הוא שמבני בניהם היה ומאבות אבותיהם, יצא להילחם במנהגיהם ולעוקרם מן השורש'.⁵⁵ מדבריו בתשובה הנדונה כאן ניכר כי עיקר פולמוסו עם אביר הרופאים איננו על תוקפו העקרוני של

54 בניהו, ויכוח הקבלה (לעיל הערה 3), עמ' 73–74. עם זאת, נראה כי גם בניהו הפריז בהערכותיו, שכן כאמור, חלק גדול מההעתיקות הועתקו בידי מומרים למען הכנסייה, ולא היו בהכרח חלק מהפעילות הפנים-יהודית של לימוד קבלה.

55 בניהו [שם], עמ' 95; הנ"ל, יוסף בחירי, ירושלים תשנ"א, עמ' תמא; קדוש, הפסיקה הקבלית (לעיל הערה 34), עמ' 147–167.

המנהג הרווח, שכאמור אין לו קושי לדחותו במקרה הצורך, כי אם בשאלת מעמדו של הרוקח והאופן שבו זלזל בו אביר הרופאים. פינצי יצא בלהט להגן על הרוקח, ואף תקף בחריפות את המלעיוזים עצמם:

[...] שהוא מנהג קבוע מפי וותיקין ויש לו ראייה מן התורה שכן קבעו הקדוש מרנא ורבנא החסיד רבינו אלעזר ז"ל בן הקדוש רבינו יהודה החסיד אשר כל החכמים מתפארים בו להזכירו בפוסקים. וכך בעלי התוספות מזכרין אותו ברוב חכמתו [...] והחכמים אשר הרחיבו פיהם לדבר סרה נגד הקדוש מבעל הרוקח הנז' [...] חיציי אכלה במ כי נח"ש ינשך להם. והרי הם חייבי' מיתה ונדונים בצואה רותחת [...] וגדול עונם מנשא אם לא ישובו על עונם כראוי.⁵⁶

הביקורת הנוקבת של ר' יהודה נגד הרוקח הובילה להתגייסות מוחלטת מצידו של פינצי לתמוך במנהגיו ולהגן על שמו, אגב הדגשת מעמדו כפוסק מוכר ובעל מעמד. הדברים האלה מצטרפים להערכה הגדולה של פינצי לספר ה'זוהר' ולרמב"ן שנזכרה לעיל, אך גם לשימוש הנרחב שלו ב'ארבעה טורים', בפסקיו של 'המרדכי', וביתר ספרות הפסיקה האשכנזית.⁵⁷ משום כך אין לבודד את השימוש הנרחב של פינצי בספר ה'זוהר' מהסתמכותו היתרה גם על יתר המקורות האשכנזיים והספרדיים, שנחשבו בעיניו, אלו גם אלו, מקורות הלכתיים בעלי סמכות עליונה, והוא העמיד אותם אל מול המסורות המקומיות, שבהן הוא הרבה לזלזל.

במובן זה נראה שיש להסיט את הדיון משאלות העוסקות בעיצוב היחסים שבין קבלה להלכה ולמנהג, לשאלות המתמקדות במעמדם של מנהגי המקום בתקופה שבה התבססו בקהילות גורמי חוץ בולטים, כמו מסורת הפסיקה האשכנזית מחד גיסא, ועולם הקבלה הספרדי מאידך גיסא, וערערו את המנהג המקומי עד כדי ביטולו המוחלט.

את ההבדל שבין אביר הרופאים לבין פינצי אפשר לראות גם על רקע החלוקה בין 'מסורת החיים' לבין 'מסורת הספרים' בכל הקשור לביסוסו ולתוקפו של עולם המנהג.⁵⁸ אביר הרופאים פנה אל זקני העדה, שומרי המסורת, והעניק להם סמכות

56 ראו להלן נספח ב.

57 על הספרות האשכנזית שבה השתמש פינצי, ראו קדוש, הפסיקה הקבלית (לעיל הערה 34), עמ' 148, הערה 60.

58 M. Friesman, 'Life Tradition and Book Tradition in the Development of Ultraorthodox Judaism', H. E. Goldberg (ed.), *Judaism Viewed from Within and from Without*, Albany 1987, 235–255; ב' בראון, 'ההלכה האורתודוקסית והמנהג: פסיקתו של החזון איש כמקרה מבחן', י' שלמון, א' רביצקי וא' פרויגר (עורכים), אורתודוקסיה יהודית:

בלעדית, ואילו פינצי ראה במסורת הספרותית עצמה סמכות מחייבת לחלוטין שמנהגי המקום אמורים להידחות מפניה. על רקע זה אפשר לראות במחלוקת שבין ר' יהודה לבין ר' פינצי מקרה בוחן, ובו שתי דרכי התמודדות עם רוחות השינוי הכבירות שנשבו בסביבה האיטלקית בשנים ההן: ר' יהודה ביקש להילחם בשינוי ולשמור על מנהג המקום המקורי, ואילו ר' פינצי אימץ לחלוטין את הכוחות העולים באיטליה ודחה דחייה מוחלטת את המנהג הקיים.⁵⁹ אין אנו יודעים איזו מן הדעות התקבלה בסופו של דבר על הקהילות היהודיות באיטליה, ונראה כי הדומיננטיות של הקבלה ומנהגיה בחיים של קהילות היהודים באיטליה רק התעצמה לאורך המאות השבע עשרה והשמונה עשרה.⁶⁰

עדות לדבר אפשר לראות בתפילה לחתן העומד תחת חופה שכתב חכם לא מוכר ושמו ר' אליא מריקא כמאה שנה אחרי המחלוקת הזאת. התפילה מבוססת על 'פירוש

היבטים חדשים, ירושלים תשס"ו, עמ' 211–253. כמו כן, יש מקום לראות בפולמוס הזה מאבק גיאוגרפי על בכורה ועל מעמד אזורי במרחב הזה. חיזוק לטענה זו עולה מוויכוח נוסף בין רבני רקנאטי לרבני רומא המתועד בקונטרס שנדפס ברומא כמה שנים לאחר מכן. הקונטרס מתאר פסק שעסק בוויכוח כספי שהתעורר בין שני סוחרים שגרו בקרבת מקום, ובו הכריעו ר' פינצי ובנו של רבו, ר' יצחק ליאון בן אליעזר אבן צור, לטובת אחד מבעלי הדין. אלא שרבני רומא, ובראשם ר' יצחק דלטאש, מי שחתום גם על ההיתר להדפיס את ה'זוהר', ביטלו את הכרעת רבני רקנאטי (י' אבן צור, הפסק, רומה ש"ו). כמה שנים קודם לכן ידוע על פנייה של רב מרומא לרבני פאדואה כדי לחזק את פסיקתו – עניין המלמד אף הוא על קשיי סמכות בקרב ההנהגה הרבנית של רומא (בונפיל, הרבנות באיטליה [לעיל הערה 1], עמ' 117–118).

59 מהלך דומה אפשר לזהות ביחס שבין עמדתו של ר' פינצי לבין עמדתו של ר' יוחנן טרייש, שחיבר באותן השנים את הפירוש הגדול למחזור התפילה – 'קמחא דאבישונא', המבוסס על מנהג רומא. חיבור זה מתעד בהרחבה את מנהגי רומא, מזדהה עימם ומגן עליהם מפני הביקורות שהוטחו בהם. פינצי הכיר, ככל הנראה, את החיבור, והגיב אליו בחריפות. לעיון משווה בין החיבורים, ראו ספראי, עבודה שבלב (לעיל הערה 35), עמ' 337–342. ייתכן כי את ההבדלים האלה בין העמדות יש לקשור לאופיין של הקהילות ששני החכמים התייחסו אליהן. קהילת רומא, שאליה השתייך אביר הרופאים, נחשבה קהילה חשובה בעלת עבר מפואר שיש לשמר את מנהגיה. לעומת זאת, קהילת רקנאטי כמעט שאינה מוכרת ממקורות נוספים, וכאמור, נראה כי פינצי עצמו לא החשיב כלל את המנהג המקומי. כפי שהראה בראון במחקרו, עמדה דומה אפשר למצוא אצל החזן איש, שהעמיד את דמותו של התלמיד החכם הבקי במקורות ובספרי ההלכה אל מול 'דלת העם', שעליה אי אפשר לסמוך בכל הקשור לשמירת עולם המנהג (בראון [שם], עמ' 243–248).

60 כך, למשל, כתב ר' משה זכות שפעל באיטליה כמאה שנים אחר כך: 'מ"ב שצריך להשים הכלה לצד ימין חתן לצד צפון, ופניהם לצד דרום, והרב המברך יעמוד לצד מערב ופניו למזרח' (סידור הרמ"ז, כ"י BUD 368 [סי' 15801], דף עו ע"ב). דבריו מבוססים על דברי הרוקח שנזכרו לעיל.

עשר הספירות' שנוכר לעיל בדברי ר' יהודה, ומעצימה את הזיקה שבין החופה הארצית שתחתיה עומד החתן, לבין החופה השמימית העומדת כנגדה.⁶¹

שירים על הנשואין. לשבח חתן וכלה.

חברם החכם השלם כמהר"ר אליא מריקא נר"ו

וקודם אתחיל לכתוב תפלה נאה לחתן שיאמר אותה בשעת ברכת הנישואין

עודנו עומד תחת החופה. ויכוין ויאמר

יהי רצון מלפניך יאו"א המוכת"ר בנימוסיו החכ"ם המבי"ן הגדו"ל הגבו"ר והמפוא"ר לנצ"ח בהו"ד יסו"ד ומלכו"ת.

אנא למען מדותיך אלה עליונים והקדושים. תתרצה ותתפייס לכוין חופתי זאת אעפ"י שהיא נמוכה ושפלה כנגד חופתך העליונה הרמה והנשואה ויהיה גג חופתי כנגד גג חופתך, וכותל חופתי כנגד כותל חופתך, ופתח חופתי כנגד פתח חופתך, וזרועות חופתי כנגד זרועות חופתך, ושוקי חופתי כנגד שוקי חופתך, עד כי אני פ' החתן אשר על ידי שושביני אני נכנס עם כלתי לתוך חופתי נהיה מכוונים כנגד הזווג העליון החתן אשר על ידי השושבין נכנס עם הכלה לחופה העליונה ועם זה לבטח תושיבני, בל יזיקני שום מזיק אשף ומכשף לחבל רחיים ורכב ב"מ ח"ו ויזהירו תולדותי אשר יצאו מחלצי כוהר הרקיע לעולם ועד כי אתה שומע תפלת כל פה ברוך שומע תפלה:

ה. סיום

הדיון שהתעורר בקהילות איטליה בדבר מקום עמידת החתן והכלה בשעת החופה הוא מקרה בוחן שבאמצעותו עמדנו על המתחים וההתלבטויות שעיימם התמודדה ההנהגה הרבנית של הקהילות האלה. להבדיל מהעמדה השלטת במחקר ביקשנו להראות כי הספרות הקבלית בכלל, וספר ה'זוהר' בפרט, היו נקודת המוצא של שני החכמים, והם לא ראו כל צורך לנמק זאת. עם זאת, ניכר כי בכתבים הקבליים לא הובעה עמדה חד-משמעית בסוגיה הנדונה, והם מילאו תפקיד של כלי רטורי וסמכותי שעליו התבססו חכמי איטליה כדי לעגן את עמדתם, וכל אחד מהחכמים פירש את המקורות פירוש שיתאים לעמדתו.

אולם למרות המקום החשוב שיש לספרות הקבלה בתשובות הנדונות, סוגיית מקום עמידת הכלה והחתן בשעת החופה לא עמדה במוקד הדיון של החכמים. הדיון הקבלי בסוגיה זו היה, למעשה, דיון משני בסוגיה שנויה המחלוקת אחרת, והיא

61 התפילה מוזכרת אצל ויינשטיין, נישואין נוסח איטליה (לעיל הערה 3), עמ' 240–241.

שאלת מעמדו של המנהג המקומי אל מול מנהגים אחרים שחדרו לאיטליה בשנים ההן. אביר הרופאים ביקש לשחזר את 'מנהג רומא הקדמון' אפילו במחיר הגדרת ר' אלעזר מורמיזא 'פילוסוף', או בעזרת מקור זוהרי שאינו מוכר משום מקור אחר. עמדה אחרת לחלוטין עולה מדבריו של ר' פינצי, שקיבל במלואה את סמכותן של הקהילות הדומיננטיות באיטליה בתקופה זו – קהילות האשכנזים והספרדים – שביקרו ביקורת מתמדת את המנהג המקומי שעל פיו פעלו בני קהילתו. בהקשר הנדון במאמר התמקדה טענתו של פינצי ברצונו להגן על כבודו של ר' אלעזר מורמיזא ועל סמכותו מפני הביקורת של אביר הרופאים. רצון זה הוא שהוביל אותו לצאת מגדרו ולבטל את טענותיו של אביר הרופאים, גם במחיר קריאה מוקשה בכתיב הקבלה והסתמכות על חיבור עלום שייחס לרמב"ן.

העמדות השונות משקפות, למעשה, שתי דרכים שבהן נקטו החכמים האלה כדי להתמודד עם המציאות החדשה שלקראת מחצית המאה השש עשרה – אובדן מתמשך של מנהגי המקום, לצד התעצמות הולכת וגדלה של כוחות ושל מסורות בעלות סמכות שהגיעו מבחוץ. פינצי הכפיף את המסורת המקומית למסורות ההלכתיות העשירות והמפותחות שהגיעו מקהילות אשכנז וספרד, ואילו אביר הרופאים ביקש לשחזר את המסורת המקומית הייחודית עד ש'תחזור עטרה ליושנה'.

נספח א

ר' יעקב ישראל פינצי,

ספר מכבי: פירוש התפלות וטעמי ההלכות על דרך הקבלה, כ"י קמברידג',

האוניברסיטה ADD 512, סי' 16805, דף 381 ע"א–ע"ב

ודע והבן דמשימין הכלה לצד ימין בשעת ברכת הנשואין לאפוקי דעת האנשים רקים בחכמה ודעת שאומרים דיש להשים הכלה לצד שמאל כי אין נכון לעשות הדבר הרע ההוא בשום אופן רק יש להשימה לצד ימין כדי להתיש כח השמאל ולהגדיל כח הימין שהוא של חסד כדי שיהיה לברכה ולא לקללה ח"ו שהרי האשה היא מסטרא דשמאל מצד שמאל שהוא מדת הדין. והאיש הוא מצד ימין ואם נשים האשה בשעת ברכה לצד שמאל אז תן כח למדת הדין ויגבר מדת הדין על מדת רחמים. לכן כדי להתיש כח מדת הדין נשים אותה לצד ימין כדומה לזה הרי היין הוא מדת הדין ובשעת הברכה כוס של יין לברכה אמרו רז"ל שאוחזו בימין ולא בשמאל לפי שאין ראוי להמשיך ולהגדיל המדה ההיא רק נוטלו בשתי ידיו ונותנו בימין כי יראה כאילו נותן כל הכח אל השר ההוא שהיא מדת רחמים. הכי נמי עושים בברכת נישואין... כאשר הארכתני בדבר הזה בפסקים שלי בסימן לט עיין שם.

נספח ב

תשובות ר' יעקב ישראל פינצי, סי' לט

מעין הקדמה

תשובה זו הגיעה לידינו בשני כתבי יד: כתב יד א, השמור בלונדון, אוסף מונטיפיורי מס' 62113 – אוטוגרף של ספר התשובות של ר' יעקב ישראל פינצי, והעתקה ממנו בכתב יד ב, השמור בלונדון – הספרייה הבריטית 9152, כתב ידו של רפאל, בנו של ר' יעקב ישראל פינצי.⁶³

כתבי היד זהים כמעט לחלוטין בתוכנם, למעט כמה פסקאות שהוסיף ר' יעקב ישראל על הגיליון, ובהעתקה של בנו הוא שילבן בגוף התשובה. ההעתקה נעשתה על פי כתב יד א, ובמקומות שיש בהם שינויים משמעותיים, ציינו זאת בהערה.

62 סי' 4627. התשובה בעמ' 33–37א.

63 כתב היד משנת 1573, סי' 6590. התשובה בעמ' לו ע"א–לט ע"ב.

דין דהכלה יעמוד לצד ימין בשעת החופה

על מה ששאלת ממני שעתה קמו אנשים ויורו גם יורו שאין לשים הכלה לצד ימין של חתן בשעת החופה ונתנו טעם לדבריהם ואמרו שמי שמשים הכלה לצד ימין הוא משנה סדר המרכבה העליונה והוא מקצץ ומחלל השם והוא אסור גדול ומראים עצמם כבעלי קבלה ומטילי' מום בהקדוש החכם השלם בעל הרוקח אשר הנהיג מנהג זה על פי ראייה. ועתה אתה שואל ממני יסוד הדבר מה הוא.

תשובה. אכן כי לא בינת אדם לי משום אל תהי יושב בן העומדים אחזה דעתי גם אני בנידון הלז' ואומ' שאמת ונכון הוא מעלת האיש על האשה כאור לחושך כי האיש הוא לצד ימין שהוא מדת החסד והרחמי' והאשה רומזת למדת דין מצד שמאל. ולכן היא נבראת מצד שמאל שהיא מסיטרא בישא. גם שמש מוכיח מעלת האיש על האשה כי זה נקרא איש וזאת אשה שיש בניהם שם של י"ה יו"ד באיש וה"א באשה. וידוע הוא מעלת היו"ד למעלה מן הה"א ובפרט קוצו של יו"ד וזהו כשזכו שכינה בנייהם. ואז גדול מעלת האיש מן האשה. והכי נמי להפך ח"ו אם לא זכו אש אוכלתן ואש האשה קשה וממהרת לאכול יותר משל איש. כדאית' בסוטה פ' היה מביא דרש ר' עקיבא איש ואשה זכו שכינה בנייהם. לא זכו אש אוכלתן. ואמ' רבא ומדאשה עדיפא מדאיש האי מצרף והאי לא מצרף עכ"ל⁶⁴ וכן מעלת האיש היא בעליונה והתורה צווחת ואומ' ואל אישך תשוקתך והוא ימשול בך.⁶⁵ וכן סוד הזיוג מאדם ואשתו גדולתו מוכיח על זה כשהוא לשם שמים שהוא משלים למרכבה העליונה דרגא דרגא שהשופע הוא למעלה מן המקבל אפין באפין כדכר ונוקבא כדפריש הקדוש רבינו מנחם ז"ל מריקנאטי ראש משפחתי בפ' בראשית.⁶⁶ ועל זה יכול אדם לומר שראוי לשים הכלה לצד שמאל בהיותה מסיטרא בישא זה ממקום שבא וזאת ממקום שבאת: מכל מקום, הן עם כל אלה הראיות הכתובות לעיל גם כי ירבו ראיות במעלת האיש הנכון הוא להשים הכלה לצד ימין מהחתן בשעת החופה. ואין בזה לא איסור ולא קיצוץ ולא חילול ואינו פוסל סדר המרכבה. רק יש בו מנהג ודין טוב וישר ואעפ"י שסדר המרכבה היא כעין זכר ונוקבא אל יעלה במחשבת שום אדם שח"ו יש למעלה זכר ונוקבא חלילה מלומ' כדבר הזה כי הכל בא כדמיון כדי להשמיע לנו מעלת השם ית'. כמו כן שנזכר בתורה בהקב"ה יד ורגל ושאר אברי'. ואין לנו להשים מחשבותינו שיש

64 בבלי, סוטה יז ע"א.

65 בראשית ג 16.

66 נראה כי כוונתו לדברי הרקאנטי (ריקאנטי, פירוש [לעיל הערה 24]) על הפסוק 'לא טוב היות האדם לבדו' (בראשית ב 18). הרקאנטי [שם] מתבסס על דברי האדרא זוטא (זוהר, מנטובה [לעיל הערה 24], ג, רצו ע"א).

לקב"ה יד ורגל וכדומה להם כמו שמבואר בתחילת ספר האורה⁶⁷ שכתב שיש לנו ליוזר ולדעת כי אמיתות עצם הבורא ית' אינה מושגת לזולתו ואין בכל המוני מעלה יודע מקומו. כל שכן עצם אמיתותו. הלא תראה מלאכי מעלה מה הם אומרים ברוך כבוד ה' ממקומו בכל מקום שהוא. ואם העליונים כך התחתונים על אחת כמה וכמה. וכל אותם הענייני' שאנו קור' בתורה בהקב"ה יד ורגל און ועין וכיוצא בהם אעפ"י שהם מורים ומגידים על גדולתו ומעלתו וגדולתו⁶⁸ אין כל בריה יכולה לדעת ולהתבונן מהות אותו הדבר הנקרא יד ורגל וכיוצא בו. ואם אנו עשויין בצל' ודמות אל יעלה בדעתך כי עין בצורת עין ממש או יד בצורת יד ממש וכו'. אלא הם עניינים פנימיים באמיתות מציאות השם ית'. אשר מהם המקור והשפע יוצא לכל הנבראים אבל אין מהות יד כמהות יד ממש ואין תבנית יד כתבנית יד ממש כמו שנ' ואל מי תדמיני ואשה⁶⁹ וכו'. ואין בינו לבינינו דמיון מצד העצם והתבנית אלא על כוונת צורת האברים שבנו שהם עשויים כדמיון פנימיים לענייני' חתומי' ועליונים שאין הדעת יכולה לדעתם. אלא כדמיון זכרון כמי שכותב ראובן בן יעקב ואינו צורתו ותבניתו ומהותו אלא הוא זכרון שזה ראובן הוא בן יעקב. ולפי שהשם יתברך רצה לזכותינו ברא בגוף האדם כמה אברים ונגלים כדמיון מעשה המרכבה. שאם יזכה האדם לטהר ולקדש בעשיית המצות אבר מאבריו יהיה אותו אבר האדם אשר טיהר בעשיית המצוה כדמיון כסא לאותו דבר העליון הנק' בשם אותו אבר אם יד או רגל וכל כיוצא בו. וכן גם כן המידות שיש בהקב"ה כמו שבנוכר⁷⁰ בפ"ק דראש השנה⁷¹ דאמ' רב יהודה ברית כרותה ליי"ג מידות של הקב"ה שאינן חוזרות ריקם שנ' הנה אנוכי כורת ברית נגד כל עמך⁷² וגו'. ואין לנו להאמין בזה שיש לנו גם כן דמיון כדמותינו עם מדותיו של הקב"ה ח"ו. ועל זה אמרו רז"ל בכל מקום בא וראה שלא כמדת הקב"ה מדת בשר ודם. הכל כדי להזהיר לנו שאל יעלה במחשבתנו בשום אופן שיש לנו דמיון בשום צד להקב"ה. רק הכל לשבר את האוון מה שאוון יוכל לשמוע. ולכן אעפ"י שסדר המרכבה המשפיע והמקבל הם כחתן וכלה אינו מחייב לנו שנשים הכלה שהיא מידת הדין לצד שמאל מהחתן. וכל מי שמשים הכלה לצד ימין בשעת החופה אינו פוגם סדר המרכבה. אדרבה איפכא הוא עושה בטוב לשים הכלה לצד ימין של חתן לפי שהקב"ה

67 י' ג' קטיליה, שערי אורה, מנטובה שכ"א, ג ע"א. נוסח הציטוט שונה מעט מנוסח הדפוס הראשון.

68 כך במקור. ויכול להיות שהכוונה הייתה 'גבורתו'. ובנוסח 'שערי אורה': 'על גדולתו ואמתתו'.

69 ישעיהו מ 25.

70 בכ"ב 'שנוכר חסר'.

71 בבלי, ראש השנה יז ע"ב.

72 שמות לד 10.

ברא האשה להיות לו לאדם לעזר שנ' אעשה לו עזר כנגדו⁷³ והאשה נתונה לאדם מה' מן התורה ומן הנביאי' ומן הכתובים כדאית' התם במסכת מועד קטן.⁷⁴ וכל טוב האדם תלוי באשה דכתי' מצא אשה מצא טוב.⁷⁵ ואם כן בהיות האשה נבראת מצד שמאל ורומות למידת הדין אין ראוי להשימה מצד שמאל שהוא מדת הדין כדי שלא לתת ח"ו כל הכח אליה ויהיה מושלת בו לרעתו נגד כוונת התורה שאמרה אעשה לו עזר כנגדו⁷⁶ ונגד הכתי' שאומ' מצא אשה מצא טוב.⁷⁷ כמו כן שאמרו רז"ל בכוס של ברכה שיש לאוחזו ביד ימין בשעת הברכה.⁷⁸ כמו שמפורש במערכת האלהות שבו מפרש שבהיות היין והכוס רומזי' למדת הדין אין אוחזו בשמאל לפי שאין ראוי להמשיך ולהגדיל המדה ההיא. רק נוטלו בשתי ידיו ונותנו בימין כי יראה כאילו נותן כל הכח אל השר ההוא שהוא מדת רחמים שהוא הימין.⁷⁹ ועל זה אמרו רז"ל בברכות נוטלו בשתי ידיו ונותנו בימין⁸⁰ כדי שלא תסייע השמאל לימין בשעת הברכה. רק יהיה ביד ימין שהוא מקום מדת רחמים ולהתייש כח מדת הדין. ובספר הזוהר בפ' ויחי קאמ' הכי ת"ח מאן דמברכין על מזונא לא יברך על פיתורא ריקנייא רק בעי נהמה לאשתכחא על פתורא וכסא דחמרא בימינא מאי טעמ' לאתקשרא שמאלא בימינא ונהמא דיתברך מינייהו ולאיתקשרא בהו ולמיהוי כלא חד קשורא לברכה שמא קדישא כדקא יאות עכ"ל.⁸¹ ברקנאטי פ' ויחי על פסוק וישלח ישראל את ימינו וישת על ראש אפר' פירש הכי וז"ל כבר ידעת כי אפרים היה ראש דגל מערבי והשכינה במערב והוצרך ליתן לה הימין כי היא בתו כמה דאת אומר נצבה שגל לימנך עכ"ל.⁸² כל זה הוא רמז וראיה שיש להשי' הכלה לצד ימין בשעת ברכת ני[שואין]⁸³ וכמו כן שאמרו רז"ל שאין נופלי' על פנינו בלילה⁸⁴ וכן עטיפת הצצית ושאר דברים שאין לעשותם בלילה. הכל כדי שלא לתת כח אל המדה ההיא. ולכן בהיות האשה רומות למדת הדין שנבראת מסיטרא דשמאלא

73 בראשית ב 18.

74 בבלי, מועד קטן יח ע"ב.

75 משלי יח 22.

76 בראשית ב 18.

77 משלי יח 22.

78 בבלי, ברכות נא ע"א.

79 מערכת האלהות (לעיל הערה 40), קלא ע"א.

80 בבלי, ברכות נא ע"א.

81 זוהר, מנטובה (לעיל הערה 24), א, רמ ע"א. דברי הזוהר' כתובים על הגיליון בכתב יד ב, והוכנסו לגוף התשובה בכתב יד א.

82 ריקנאטי, פירוש (לעיל הערה 24), פרשת ויחי, מח 14.

83 הערה על הגיליון נמצאת בכתב יד א, אך חסרה בכתב יד ב.

84 על המנהג שלא לומר נפילת אפיים בלילה והקשרו הקבלי, ראו חלמיש, הקבלה בתפילה (לעיל הערה 3), עמ' 474-485.

אין להשימה מצד הדין שהוא לצד שמאל של חתן בשעת הברכה פן ח"ו לא יגדיל כל הכח ויחריב הכל ויהיה לרעה. לכן משימין אותה לצד ימין של חתן שהוא צד הרחמים כדי לתת כל הכח למדת הרחמים ואז יהיה לברכה ולעוזר כדברי התורה ואז יהיה לו לאדם כל הטובות שאמרו רז"ל שמי שנושא אשה יש לו טובה ועוזר וברכה ושמחה וכפרה וחיים וחומה ועושר וכולהו מקראי ואז האדם נעשה שלם. וא"כ יען שכל הטובות הללו הם לאדם בעבור אשתו ראוי הוא להשימה לצד ימין שהוא מקום הטובות והרחמים. ויאהבה כמו שאמרו רז"ל אוהבה כגופו ומכבדה יותר מגופו.⁸⁵ וכמו כן דאית' בפ' הזהב ממציעא אמ' ר' חלבו לעולם יהיה אדם זהיר בכבוד אשתו שאין ברכה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא בשביל אשה. שנ' ולאברהם הטיב בעבורה. והיינו דאמרי אינשי אוקירו לנשייכו כי היכי דתתעתרו.⁸⁶ ולכן ראוי להשימה בצד ימין כדי לחבבה ולכבדה שגם כן הקב"ה אוהבם כדאית' בפ' היה קורא גדולה הבטחה שהבטיחם הקב"ה לנשים יותר מן האנשי⁸⁷ וכו'. וכן חכמים משבחים אותם בהרבה מקומות. וכן התוספות במסכת מגילה כתבו שכל הניסי' לא נעשו לנו אלא על ידי נשים. פורים על ידי אסתר. חנוכה על ידי יהודית. פסח יצאו בזכות צדקניות שבאותו הדור⁸⁸ וכו'. ולכך משבחים אותה להשימה בצד ימין. כדאית' בכתובות שכן היו משבחים הכלה לפני החתן לומר' כלה נאה וחסודה⁸⁹ וכו'. ואפילו מום שבה לא היו מגלין כדי לחבבה על בעלה. גם עתה אין משימין אותה לצד שמאל כדי שלא להזכיר מום שבה שהיא נבראת מסיטרא בישא מצד הדין זאת. ועו' הרי האשה היא אבידת האדם ודרך האדם כשהוא מוצא את אבדתו מחבקו ומנשקו ומשימו בראשו בימינו. ובהדיא פירש הרמב"ן ז"ל בפירושו התפילות שלו שמשמין הכלה לצד ימין וז"ל כשמברכין לוקחין צעיה ונותנין על ראשם בויתצבו בתחתית ההר⁹⁰ ועומדת הכלה לימין החתן סמך נצבה' שגל' לימנך⁹¹ סופי תיבות למפרע כלה. ועו' בסברה אחרת חייבים אנחנו להשים הכלה לצד ימין בהיות שהוא מנהג קבוע מפי וותיקין ויש לו ראייה מן התורה שכן קבעו הקדוש מרנא ורבנא החסיד רבינו אלעזר ז"ל בן הקדוש רבינו יהודה החסיד אשר כל החכמי' מתפארי' בו להזכירו בפוסקי'. וכך בעלי התוספות מזכירי' אותו ברוב חכמתו והוא כתב המנהג הזה וכבר נהגו כל העם לעשות כן. ולכן אין יכולת ביד שום

85 בבלי, יבמות סב ע"ב.

86 שם, בבא מציעא נט ע"א.

87 שם, ברכות יז ע"א.

88 תוספות, בבלי, מגילה, ד ע"א, ד"ה 'שאף הן היו באותו הנס'.

89 בבלי, כתובות יז ע"א.

90 שמות יט 17.

91 תהילים מה 10. סמך זה מופיע, כאמור, אצל הרוקח.

אדם לבטלו בשום אופן. כמו שפסק הרא"ש ז"ל במסכת פסחי' בפ' מקום שנהגו שפסק וכתב שהמנהג שנהגו בני המקום על פי ת"ח ותלמיד חכם נהג עמהם אין לבטלו.⁹² וכן כתב האלפסי⁹³ שחייבי' ללכת אחר המנהג הנקבע על פי ת"ח משום אל תיטוש תורת אמך.⁹⁴ ובמנהג הנז' אין לשנות מפני המחלוקת כמו שפירש החכם רבינו משה בר מימון בו שאמ' שהבטלה אין בה משום מחלוקת. אבל השנוי הוא אם יעשה במקום שאין עושי' או שיעשה דבר משונה ממעשיהם או שימחה בהם ואין לשנות בעניין הזה מפני המחלוקת עכ"ל.⁹⁵ א"כ יען שכבר נהגו העם לשים הכלה לצד ימין על פי מנהג חכם גדול מבעל הרוקח יש לו ראייה מן התורה שנ' נצבה שגל לימינך. הרי הוא מנהג וותיקין ואין לבטלו אפילו יבא אליהו כדאית' בפ' הקומץ⁹⁶ והאנשים אשר הרחיבו פיהם לדבר סרה נגד הקדוש מבעל הרוקח הנז' כאומרם שהוא כתב שמנהג להוליך הכלה יום ו' בעלות השחר מפני מזל נוגה והם הוציאו דיבה רעה עליו לומ' שהחכם הנז' נחש ינחש חיצי אכלה במ כי נח"ש ינשך להם. והרי הם חייבי' מיתה ונדוני' בצואה רותחת כדאית' התם בערובי' פ' עושי' פסין שהמלע"ג על דברי חכמים חייב מיתה דכתי' ופורץ גדר ישכנו נח"ש⁹⁷ ונידון בצואה רותחת. וגדול עונם מנשא אם לא ישובו על עונם כראוי כי הם לא ידעו ולא יבינו שהרי מצינו במסכ' שבת שרוז"ל הזכירו המזלות בלידת האדם.⁹⁸ גם בשעת הקזת הדם. גם חכמי הקבלה תקנו הרבה דברים לשעות כגון נפילת אפים שאין לאומרה בלילה משום מדת הדין. והרבה דברים אחרים ולא מעונני' הם. רק יש לנו לשמוע לקולם יותר מלדברי תורה כדאית' בע"ז פ' אין מעמדין דבגזרה של חכמים אין להרהר אחריהם ולא מגלו טעמ' דלמ' איכא איניש דלא סבירי ליה ואתי לזלוולי ביה.⁹⁹ ולכן אין מגלין טעמי תורה אלא לפני חכמי ישראל.¹⁰⁰ לכן בהיות המנהג להשים הכלה לצד ימין אשר נהגו העולם לעשות על פי מנהג החכם מבעל הרוקח מנהג טוב הוא ואין לבטלו בשום אופן כי הוא מנהג וותיקין ויש לו ראייה מן התורה. ואין לבטלו אפילו אם יבא אליהו. והאנשים הפושעי' אשר

92 פסקי הרא"ש, בבלי, פסחים, פרק ד, סי' ג.

93 רי"ף, בבלי, פסחים יז ע"א.

94 משלי א 8.

95 פירוש המשניות לרמב"ם, פסחים ד, א, משניות וילנא חדש, סדר מועד, א, ירושלים תשמ"א, עמ' לט.

96 בבלי, מנחות, לב ע"א.

97 קהלת י 8.

98 בבלי, שבת, קנו ע"א-ע"ב.

99 שם, עבודה זרה, לה ע"א.

100 על התנגדותו של פינצי לגילוי הסודות ברבים אפשר ללמוד מעמדתו הנוקבת נגד הדפסת ספר ה'זוהר'. ראו לעיל הערה 34.

דברו סרה נגד הרב ישובו על עונם. ואז אמינא שמכל הדינין הכתוב' לעילא יש להשים הכלה לצד ימין שהוא צד הרחמים. ואז יהיה לעוזר ולברכה כקרא דכתי' מצא אשה מצא טוב ויפק רצון מאלוהיו.¹⁰¹ הצעיר יעקב ישראל בן לא"א רפאל זלה"ה פנצי מריקנאטי

ד"ר אליעזר באומגרטן, החוג לתולדות ישראל, אוניברסיטת חיפה, הר הכרמל, חיפה 34988
beliezer@staff.haifa.ac.il

ד"ר אורי ספראי, החוג לתולדות ישראל, אוניברסיטת חיפה, הר הכרמל, חיפה 34988
urisaf@gmail.com

